

Sociální dynamika dělnické rodiny je průsečíkem složitých změn: vývoje sociálně třídní struktury a proměn rodiny v její vnitřní struktuře a v charakteristikách jejího životního cyklu. V socialistickém vývoji je tento proces znásoben revoluční změnou postavení dělnické třídy, která se objektivně stává vedoucí společenskou silou a nositelem hlubokých společenských přeměn. V dnešních dělnických domácnostech vyrůstá většina našich dětí (podle údajů Mikrocensu 1977 to bylo 56 % všech nezaopatřených dětí), z nichž většina se stane opět dělníky, velká část jich však vstoupí do řad inteligence. Pro všechny bude charakteristická daleko vyšší kvalifikační a vzdělanostní úroveň, užší sepětí s moderní technikou, vysoká míra účasti na řízení společnosti, pevnější osvojení nových hodnot a nového způsobu života [Huláková 1979].

Přestože dělnická rodina je tradičním objektem sociologického zájmu, a to jak ze strany marxistů, tak ze strany reformisticky orientovaných buržoazních sociologů, není jí u nás věnována pozornost odpovídající její kvantitativní váze a kvalitativnímu významu. Dílčí poznatky demografie, etnografie, demoskopie, analýzy materiálních podmínek, data empirických výzkumů osazenstev závodů atd. se dosud nestaly předmětem systematické syntézy; rovněž tak nebyl zatím proveden komplexnější výzkum na toto téma. V našem článku si můžeme proto klást jen skromný cíl: na základě existujících dat ukázat alespoň některé charakteristiky dnešních dělnických rodin, a to především z hlediska proměn uskutečněných v období socialistického vývoje. Dynamika sociálně třídní struktury, její revoluční přeměny a formování sociálně stejnorodé společnosti, se hluboce promítly do charakteru dělnických rodin. Dělnické rodiny si však i v pronikavém homogenizačním procesu podržely některé specifické rysy.

1. Problém vymezení (dělnická rodina v sociálně třídní restrukturaci)

Určení dělnické rodiny je první otázka, s níž se setkáváme. Je dělnickou taková rodina, kde jsou všichni dělníky? Nebo je to taková rodina, kde jsou dělníky oba manželé? Nebo je to rodina, kde alespoň jeden z členů je dělník? Nebo by měl být dělníkem především „přednosta domácnosti“? Vymezení dělnické rodiny není abstraktním problémem. Odráží naopak hluboké změny, jimiž prošla sociálně třídní struktura naší společnosti v letech socialistického vývoje. Dřívější třídní jednoznačnost dělnické rodiny z hlediska sociálního postavení manželů i z hlediska mezigenerační kontinuity sociální reprodukce byla rozrušena a sociální uzavřenost dělnické třídy byla překonána. V současné rodinné struktuře dochází stále více k prolínání různých společenských tříd a skupin. Tento proces bude postupovat i nadále, avšak ani ve svém dovršení zřejmě nepovede k vymizení endogamních preferencí při výběru partnera

nebo k úplnému zrušení sociální návaznosti generací. Při posuzování těchto trendů si musíme uvědomovat, že v celkovém kontextu dynamiky sociálně třídní struktury mají stejné nominální rozdíly zmenšující se význam a sociální pohyby jedinců a mechanismy reprodukce jsou odvozeny od podstatných změn v oblasti společenských vztahů [Charvát, Linhart, Večerník 1978].

Data uvedená v tabulce 1 dávají nahlédnout nejen do současného stavu manželské homogamie či heterogamie, ale zčásti i do jejího minulého vývoje

*Tabulka 1. Muži a ženy podle věku muže a podle společenské skupiny manželského partnera (v %)**

Věková skupina	Dělníci			Zaměstnanci			Družstevní rolníci		
	D	Z	R	D	Z	R	D	Z	R
Muži:									
20—29	64,4	29,3	2,8	26,2	70,1	1,4	40,6	12,5	38,4
30—39	64,4	24,9	6,2	26,3	69,5	1,6	23,9	12,7	60,8
40—49	67,8	15,7	10,9	35,9	57,8	2,8	14,5	5,3	78,4
50—59	67,1	11,7	15,2	41,0	51,2	3,9	9,2	2,4	87,2
Celkem	65,8	21,2	8,2	32,4	62,0	2,4	19,9	7,4	69,6
Ženy:									
20—29	80,1	12,6	4,6	48,9	45,5	1,9	39,9	8,0	49,7
30—39	74,4	20,1	2,6	33,9	62,4	1,6	46,7	8,0	42,5
40—49	65,4	27,7	2,0	24,3	71,6	1,2	42,9	8,7	43,6
50—59	60,1	25,6	1,7	22,5	68,5	0,9	37,9	6,8	44,7
Celkem	70,0	22,0	2,6	33,1	61,9	1,5	41,7	7,9	44,3

Pramen: Sčítání lidu 1970 (Čs. statistika sv. 1/1975)

*) V oddílu „muži“ představuje první řádek záhlaví společenskou skupinu muže a druhý řádek společenskou skupinu ženy. V oddílu „ženy“ je pořadí z důvodu přehlednosti obrácené.

s omezením daným vlivem vnitrogenerační mobility. V roce 1970 mělo 66 % dělníků za manželku dělnici a 70 % dělnic za manžela dělníka. Zatímco z hlediska mužů se podíl heterogamních manželství mírně zvyšuje, z hlediska žen naopak klesá. Obdobný protipohyb zjišťujeme u zaměstnanců: jde o proces vyvolaný rychlejším růstem vzdělání žen, který zároveň vede k vyššímu podílu zaměstnaneckých profesí. Stále častějším typem se stává manželství, kde muž je dělník a žena zaměstnanec, přičemž ubývá svazků, kde je tomu naopak. Pohled do statistiky školství nasvědčuje, že tato tendence bude stále narůstat: v roce 1955 připadalo na 100 chlapců studujících na středních školách 85 dívek, v roce 1965 to bylo 118 dívek a v roce 1975 135 dívek. V dělnických učebních oborech je situace obrácená — v roce 1975 připadalo na 100 chlapců pouze 35 dívek. Zaváděná forma učebního oboru s maturitou může však vést ke ztlumení dosud narůstající vzdělanostní převahy mladých žen.

Vedle trvale převládajícího homogamního typu dělnického manželství bude tedy narůstat podíl životních svazků dělníka a ženy-zaměstnankyně, stejně jako váha dalších, již méně zastoupených typů sociálně třídní heterogamie. Tento vývoj nemůžeme hodnotit podle starých šablon, protože distance mezi dělnickou kvalifikací a středoškolským vzděláním se v socialistickém vývoji podstatně zmenšila. I tak to však znamená, že rostoucí počet dětí, jejichž otec

je dělník, vyrůstá u matky, která má střední školu. Podrobnější analýza by ukázala, že jsou již jen nepatrně zastoupena manželství, kde oba partneři jsou nekvalifikovaní dělníci. Sociální a vzdělanostní heterogamie dělníků vede ke sloučení tradičních hodnot dělnické třídy s novými profesionálními nároky a kulturními zájmy. To se ukazuje mimo jiné i v menším počtu dětí v rodinách, kde žena vykonává zaměstnaneckou profesi. Jak vyplývá z tabulky 2, sociální příslušnost ženy má pro počet dětí v rodině větší význam než postavení muže, přičemž sociální heterogamie má pro rodičovství (a zřejmě pro řadu dalších charakteristik rodiny) značnou důležitost.

Tabulka 2. Průměrný počet závislých dětí dělnických partnerů

Sociální kategorie	Pořadí	
	muž—žena	žena—muž
Zemědělský dělník — zemědělský dělník	1,87	1,87
Zemědělský dělník — průmyslový dělník	1,29	1,49
Zemědělský dělník — jiný dělník	1,46	1,51
Zemědělský dělník — zaměstnanec	1,30	1,48
Zemědělský dělník — ostatní kategorie	1,56	0,78
Průmyslový dělník — průmyslový dělník	1,26	1,26
Průmyslový dělník — jiný dělník	1,32	1,22
Průmyslový dělník — zaměstnanec	1,20	1,25
Průmyslový dělník — ostatní kategorie	1,48	0,51
Jiný dělník — jiný dělník	1,29	1,29
Jiný dělník — zaměstnanec	1,19	1,26
Jiný dělník — ostatní kategorie	1,46	0,66

Pramen: Sčítání lidu 1970 (Čs. statistika, sv. 1/1975).

Sledujeme-li procesy sociálně třídní restrukturalizace společnosti, které objektivně působí na dělnickou rodinu a problematizují jednoznačnost jejího určení, musíme si také všimnout mezigeneračního aspektu této heterogenity. Přestože dělnická třída v naší společnosti (v porovnání s jinými socialistickými zeměmi s nižší průmyslovou vyspělostí před válkou) je mezigeneračně značně kontinuální, podle údajů Mikrocensu 1967 pochází více než polovina dělníků z jiného sociálního prostředí, především z rodin zemědělců. Silné byly i vnitrogenerační přesuny, zejména v padesátých letech, v nichž zhruba jedna desetina dělnické třídy přešla do skupiny inteligence a dalších zaměstnaneckých kategorií. Znamená to, že i v těch dělnických rodinách, v nichž bychom na základě statického průřezu mohli předpokládat homogenitu sociálního prostředí, došlo v průběhu životního cyklu k závažným změnám. Změny dokumentující sociální otevřenost a životní perspektivy dělnické třídy v socialistické společnosti probíhají i nadále, především na základě růstu vzdělání dělnických dětí, které se podílejí více než polovinou na studentech středních škol a třetinou na vysokoškolských posluchačích.

Pronikavé změny, které do složení dělnické rodiny vnesl socialistický vývoj, nedovolují tedy přijmout její patriarchální model. Protože statistická data nesledují dělnické domácnosti jinak než pomocí této zjednodušující definice, vymezujeme pracovně jako dělnickou rodinu či domácnost takovou, jejíž „hlava“ či „přednost“ je dělník, bez zřetele k sociální příslušnosti jejích dalších členů. Znamená to, že musíme nechat stranou hodnoty a charakteristiky dělnické třídy, které se projevují v řadě domácností zařazených do jiných společen-

ských skupin. Zkreslení, které tím vzniká, je v různých oblastech sociálních charakteristik a životních podmínek odlišné (například materiální situace rodiny je podmíněna spíše postavením muže, počet dětí spíše sociální příslušností a vzděláním ženy), přičemž směrem k mladším generacím se neustále zvětšuje. S prosazováním prvků sociálně stejnorodé společnosti se třídní struktura stává stále složitějším a jemnějším předivem vztahů, pro jejichž postižení nestačí jednoduchá schémata. Protože musíme brát v úvahu průnik sociální diferenciace do nitra rodinné struktury ve vnitrogenerační i mezigenerační dimenzi, je samo určení dělnické rodiny složitým problémem, pro jehož řešení však nemáme v současné době potřebné podklady. Přirozeně tím víc se nedostatečnost našeho poznání projevuje v oblasti podrobnějších charakteristik dělnických rodin, jejich životních podmínek a způsobu života.

2. Základní charakteristiky (dělnická rodina v homogenizačním procesu)

Všechny hluboké změny, jimiž prošla naše společnost v období budování socialismu, se dotkly více či méně bezprostředně i dělnické rodiny. Vyhraněnost jejího typu, jež inspirovala řadu sociologických analýz [Booth 1903, Rowntree 1902, Halbwachs 1933, Bláha 1937] zmizela současně s kapitalismem a nový charakter je teprve v procesu svého utváření. Nebudeme se zabývat všemi podmínkami a zdroji změn v dělnické rodině, v jejím charakteru, funkcích a specifických rysech, protože to by znamenalo provést podrobnou analýzu minulého společenského vývoje. Upozorníme alespoň na některé charakteristiky, v nichž ve všech se projevuje spjatost homogenizačních a diferenciačních procesů: dělnické rodiny již nejsou sociální enklávou s přesně definovatelnými rysy, nicméně některé odlišnosti dosud přetrvávají a pravděpodobně některé další, kvalitativně jiné, se formují. V porovnání základních společenských skupin, používaných ve statistické praxi, se ukazuje, že základní charakteristiky dělnické rodiny zaujímají střední místo mezi domácnostmi zaměstnaneckými a domácnostmi družstevních rolníků.[1]

Jestliže se na specifické rysy podíváme z hlediska dětí, zjišťujeme především, že dělnické děti mají zpravidla mladší rodiče ve srovnání se svými vrstevníky ze zaměstnaneckých rodin. Jak naznačují údaje v tabulce 3, uzavírají dělníci manželství ze všech společenských skupin nejdříve. Známost vedoucí k manželství je u dělníků poměrně krátká a může v pozdějších obdobích rodinného cyklu představovat ohnisko vzniku partnerských konfliktů. Hodnotí-li dělníci situaci současných manželství, poukazují ve srovnání s jinými sociálními skupinami častěji na přílišné mládí novomanželů jako na zdroj manželských obtíží a komplikované rodinné situace. Na druhé straně však do manželství dělníci vstupují v době, kdy již mají určitou praxi při výkonu svého povolání a nová rodinná situace nevchází do tak výrazného vnitřního napětí jako u zaměstnanců s vyšším vzděláním, kteří sice do manželství vstupují později, doba rodinného startu se však u nich časově kryje s dobou začátku pracovní činnosti. Rovněž ve vztahu k dětem je raný sňatek ambivalentním faktem. Na jedné straně situace malých dětí a nutná péče, kterou je jim třeba věnovat, představují zejména v počáteční fázi manželství velmi náročné

(1) Podle Mikrocensu 1977 měla průměrná dělnická domácnost 3,42 člena (z toho 1,86 ekonomicky aktivních a 1,20 závislých dětí), zaměstnanecká

domácnost 3,23 člena (1,87 aktivních a 1,10 dětí) a domácnost družstevních rolníků 3,57 člena (1,90 aktivních a 1,22 dětí).

Tabulka 3. Průměrný věk vstupu do manželství podle vzdělání a věku

Věková skupina	Základní	Vzdělání		
		Vyučen	Středoškolské	Vysokoškolské
Muži:				
20–29	22,3	22,4	23,4	23,9
30–39	24,6	24,6	24,8	25,7
40–49	26,2	25,7	26,4	27,9
50–59	28,4	27,4	28,5	29,7
Celkem:	25,8	24,7	25,5	26,8
Ženy:				
20–29	19,9	20,3	20,9	22,3
30–39	21,1	20,9	21,9	23,3
40–49	22,8	22,2	24,0	25,8
50–59	24,3	25,6	25,4	27,3
Celkem	21,9	21,3	22,1	23,4

Pramen: Mikrocensus 1970 (sekundární zpracování).

období, na druhé straně mládí rodičů se může pozitivně odrážet ve skladbě rodinných činností a ve vzájemném porozumění mezi rodiči a dětmi.

V dělnických rodinách přicházejí děti časně v první fázi manželství, časové odstupy v narození jednotlivých dětí jsou poměrně krátké a dochází tak ke kumulaci všech, zvláště pak materiálních potřeb. Příchod dětí znamená pro značnou část dělnických žen přerušení ekonomické aktivity. Toto přerušení i delší odstup v navázání pracovní činnosti vychází jednak z rodinné situace (větší počet dětí, jejich časný příchod, malé věkové odstupy mezi nimi), jednak do určité míry odráží tradiční, dosud přetrvávající dělbu rodinných činností a individuální péče o děti. Navázání pracovní činnosti u dělnic také není tolik vyvoláváno objektivním působením mimoekonomických, především kvalifikačních tlaků (jako je tomu u pracovníků odborných profesí). Delší přestávka v zaměstnání se u dělnic většinou nepromítá ve snížení kvalifikace.

V tabulce 4 je v hrubé podobě uveden vývoj složení dělnických domácností na základě mikrocensových šetření. Také v domácnostech dělníků se projevuje

Tabulka 4. Podíl a složení domácností dělníků v letech 1958–1977

Ukazatel	1958	1965	1970	1973	1977
Podíl dělnických domácností na domácnostech celkem	31,5	38,3	38,9	40,8	41,2
Podíl členů dělnických domácností na populaci	34,4	43,7	44,6	47,8	47,8
Podíl dětí z dělnických domácností na nezaopatřených dětech celkem	40,1	51,4	53,0	57,1	56,3
Průměrný počet členů	3,58	3,70	3,53	3,51	3,42
Průměrný počet členů ekonomicky činných	1,59	1,76	1,89	1,89	1,86
Průměrný počet nezaopatřených dětí	1,36	1,37	1,20	1,23	1,20
Průměrný počet důchodců	0,11	0,18	0,19	0,17	0,16

Prameny: Mikrocensy 1958–1977 (pramenné publikace SSÚ a FSÚ).

obecný trend zmenšování průměrného počtu členů, a to — v rámci homogenizačních procesů — o něco rychleji než v průměru. Velikost dělnických domácností si zachovává střední postavení mezi domácnostmi zaměstnanců (v roce 1977 v průměru 3,23 členů celkem, z toho 1,10 závislých dětí) a domácnostmi družstevních rolníků (3,57 členů celkem, z toho 1,22 závislých dětí), přičemž i poměr mezi ekonomicky činnými a závislými členy je o něco příznivější než u družstevních rolníků a méně výhodný než u zaměstnanců. Protože však dělnické domácnosti jsou zpravidla větší, jejich podíl na rodinné struktuře společnosti roste rychleji než zastoupení dělníků v populaci.

„Typická dělnická rodina“ se dnes svou velikostí a strukturou nijak nápadně neodlišuje od rodin zaměstnaneckých nebo jinak sociálně zařazených. Je to rodina se dvěma dětmi, zaměstnanou ženou, bydlící v samostatném bytě bez dalších rodinných příslušníků. Její založení však probíhá stále o něco dříve a rychleji, což může mít vliv na materiální zajištění prvního období i na míru pozornosti věnovanou dětem. V tomto směru jsou však charakteristiky dělnické rodiny předzvěstí problémů, které se stále více dotýkají i dalších společenských skupin. Jednotlivé „životní starty“, tj. vstup do zaměstnání, do manželství, do rodičovského života, popřípadě osamostatnění v bydlení se posouvají směrem k mladšímu věku a dochází k jejich stlačení do poměrně krátkého úseku životního cyklu. V homogenizačním procesu, který tyto změny nutně doprovází, plní tedy dělnická rodina úlohu určitého referenčního rámce [Večeřník 1977].

3. Materiální podmínky života

Jednou z nejvýznamnějších proměn života dělnických rodin v období socialistického vývoje je zvýšení její životní úrovně, a to v absolutním i relativním vyjádření, tj. z hlediska standardu i z hlediska poměru vůči zaměstnaneckým kategoriím. Dělnické děti, stejně jako děti z ostatních společenských skupin, žijí v materiálním dostatku, s jistotou zabezpečení nejen základních, ale i celé řady náročných potřeb. Je to tedy situace zcela nesrovnatelná s poměry v kapitalistickém Československu, které už nejen pro dnešní děti, ale i pro velkou část dospělých představují vzdálenou historii.

J. Krejčí odhadl pro rok 1930 7 tisíc Kč ročního příjmu jako existenční minimum a zjistil, že pod touto hranicí se nacházelo 55 % všech osob vykazujících nějaký příjem, avšak 69 % dělníků. [Krejčí 1947: 67—69]. Tato nepříznivá situace se začala zlepšovat po roce 1945, na základě úsilí komunistické strany o zmírnění sociálních rozdílů. Tak analýza dělnických domácností v Praze ukázala, že zatímco v roce 1937 hradil průměrný výdělek muže nutné životní náklady z 37 %, v roce 1948 je mohl hradit již ze 70 %. Podstatná část vyrovnávacího procesu mezi příjmy dělnických rodin a jinými společenskými skupinami proběhla v prvních letech socialistických přeměn. Odhadujeme, že tento proces vyvrcholil v polovině padesátých let, kdy se příjmy dělnických domácností pohybovaly 10 % nad společenským průměrem. V dalším vývoji, který byl orientován především k vyrovnání příjmů družstevních rolníků, došlo k relativní stagnaci nebo i snížení příjmů dělnických domácností ve vztahu ke společenskému průměru. V sedmdesátých letech byl ovšem trend zvětšování příjmových rozdílů mezi společenskými skupinami zastaven a difference mezi průměrnými příjmy domácností dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků se zmenšily. V roce 1976 činily příjmy na hlavu v dělnických domácnostech 14 735 Kčs, což představovalo 96,4 % společenského průměru a 84 % příjmu na hlavu v zaměstnaneckých domácnostech.

Čím jsou dány relativně nižší příjmy dělnických domácností? První příčinou je nižší úroveň výdělků: v roce 1976 činil čistý příjem na ekonomicky aktivní osobu v dělnických domácnostech 1841 Kčs měsíčně, v zaměstnaneckých domácnostech 2172 Kčs a v domácnostech družstevních rolníků 2040 Kčs. Podle výsledků Mikrocensu 1970 se ukazuje, že dělníci i na srovnatelné kvalifikační úrovni vydělávají méně než příslušníci zaměstnaneckých profesí nebo družstevní rolníci. Druhou příčinou je složení dělnických domácností, v nichž vyrůstá v průměru vyšší počet dětí než v rodinách zaměstnanců a v nichž je tedy častěji než jinde žena v domácnosti. Nižší pracovní příjmy jsou jen zčásti vyrovnány příjmy ze společenských fondů. Jak se ukazuje na základě dat Mikrocensu 1977, využíly dělnické rodiny více než jiné mateřského příspěvku, což ovlivnilo nejen počet dětí, ale také příjmovou úroveň. Domníváme se, že kdyby populační vlna zasáhla všechny sociální kategorie rovnou měrou, byly by také rozdíl mezi příjmy jednotlivých společenských skupin menší.

Životní cyklus rodiny, vycházející z narození a růstu dětí, ovlivňuje také dynamiku příjmů. První fáze manželství bývá z tohoto hlediska nejobtížnější — domácnost není plně vybavena, když přicházejí děti, manželka zůstává doma, její příjmy se postupně snižují. V dalších obdobích rodinného života se příjmy na hlavu zvyšují jednak v souvislosti s růstem pracovních příjmů podle věku, jednak na základě plného zapojení ženy do výdělečné činnosti. Na rozdíl od zaměstnaneckých domácností, kde rodinné příjmy kulminují až po dvaceti letech manželství, je v dělnických domácnostech dosaženo vrcholu v období 16—20 let po uzavření manželství. V příjmovém vývoji dělnické rodiny se tak setkávají individuální příjmové dráhy, které s rostoucí kvalifikovaností a složitostí dělnické práce budou pracovat svůj charakteristický parabolický průběh, tj. s poklesem na konci pracovní činnosti, se změnami ve složení domácnosti, které jsou přes vyrovnávací vliv dávek ze společenských fondů pro výslednou vyšší příjmů na hlavu rozhodující.

Růst příjmů je doprovázen zvyšováním potřeb a změnami jejich struktury. Uspokojování těch potřeb, které byly v kapitalistickém Československu pro dělníky základním existenčním problémem, se stává v socialistické společnosti samozřejmostí. V socialistickém vývoji je v souladu s postupnou saturací daných potřeb naopak podporována a podněcována další dynamika potřeb ve směru jejich rozvoje a kultivace. Empirické nástroje, které můžeme pro dokumentaci tohoto vývoje využít, se však k vlastním procesům reprodukce, saturace a rozvoje potřeb vztahují jen velmi zprostředkovaně. Data vypovídají o rozsáhlém uvolnění rodinných rozpočtů dělnických domácností, daném jak příjmovým růstem, tak reorientací potřeb. Jestliže na počátku socialistického vývoje znamenaly výdaje na stravování položku zatěžující rozpočet téměř z poloviny (tj. přihlídneme-li k neúplně evidovanému vývoji před rokem 1957), (2) její podíl se — při trvalém absolutním růstu — velmi výrazně snížil, a to ve prospěch všech ostatních výdajových skupin. Profilujícími položkami rozpočtu dělnických domácností se stávají ty, které souvisejí s městským způsobem života a byly dříve charakteristické pro zaměstnanecké kategorie, tj. vysoký podíl výdajů na průmyslové zboží, na služby a perspektivní orientace rozpočtu

(2) Podle rodinných účtů šetřených v roce 1947 na malém souboru 149 domácností poměrně lépe situovaných českých dělníků činily v nich celkové příjmy na hlavu 18 732 Kčs, tj. zhruba stejně jako

v domácnostech zřízenců a 80 % v porovnání s domácnostmi úředníků, přičemž výdaje na potraviny vyčerpávaly 39 % celkových výdajů [Zahradníček 1950].

vyjádřená rostoucím rozsahem dlouhodobé spotřeby, výši úsporných vkladů, úrovní pojištění, půjček a úvěrů.

Dřívější napětí rozpočtu dělnické domácnosti se tedy uvolnilo pro uspokojování náročnějších potřeb, přičemž zároveň došlo k vyrovnání mezi rodinnými rozpočty dělnických a zaměstnaneckých kategorií. Údaje tabulky 5 informují podrobněji o stavu rozdílů mezi rozpočty hlavních společenských skupin. V kontextu celkově malých diferencí se dělnické domácnosti liší intenzivnější orientací na stravování, která zřejmě bezprostředně souvisí s přetrvávajícími

Tabulka 5. Peněžní výdaje domácností podle společenských skupin (v %)

Položka výdajů	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci
Potraviny, nápoje, veřejné stravování	28,7	25,8	27,0
z toho: maso a masné výrobky	7,0	6,0	5,8
zelenina a ovoce	2,5	2,5	2,1
nápoje	3,0	2,6	3,7
veřejné stravování	3,8	3,8	3,2
Průmyslové zboží	28,3	29,1	35,0
z toho: zařízení domácnosti a potřeby pro domácnost	4,7	4,8	6,3
kulturní zařízení a potřeby	3,0	3,3	3,2
osobní dopravní prostředky a sportovní potřeby	5,4	6,1	6,6
Služby	11,7	13,4	10,9
z toho: nájemné a komunální služby	4,1	4,3	2,9
rekreace, léčebná péče, dětská zařízení	2,1	2,4	1,6
Platby	19,9	19,6	10,5
Vklady	10,5	11,1	14,2
Ostatní výdaje	1,1	1,0	2,4
Celkem	100,0	100,0	100,0

Pramen: Rodinné účty 1976 (pramenné publikace FSÚ).

rozdíly v povaze práce, a tedy i charakteru pracovního výkonu. Pokud jde o výdaje na průmyslové zboží vcelku i jejich strukturu podle podrobnějších položek, těžko najdeme nějaké větší odlišnosti mezi dělnickými a zaměstnaneckými domácnostmi. Určité difference trvají v podílu a složení výdajů na služby, jejichž hlavním faktorem je větší zastoupení městských rodin ve složení zaměstnaneckých domácností — z toho plynou větší náklady na bydlení i vyšší výdaje na rekreaci. Pokud jde o výdaje na platby a výši úsporných vkladů, dělnické a zaměstnanecké domácnosti se téměř neliší.

K pronikavým změnám došlo v kvalitě bydlení dělnických rodin. Ještě v roce 1961 bydlelo v bytech I. kategorie jen 7 % dělnických domácností, přičemž jejich celková úroveň bydlení byla mírně pod společenským průměrem (nemluvě o předválečném stavu, kdy mezi kvalitou bydlení dělníků a ostatních sociálních skupin existovaly propastné rozdíly). V roce 1970 bydlelo v bytech I. kategorie již 25 % dělnických domácností a v roce 1977 41 %; celkové složení bytového fondu dělníků se v sedmdesátých letech dostalo nad společenský průměr. V souladu s intenzivní orientací na dlouhodobou spotřebu se také vybavenost dělnických domácností dostává téměř na úroveň zaměstnaneckých

domácností přinejmenším v okruhu standardních předmětů.(3) Větší rozdíly zůstávají zatím ve vlastnictví auta, rekreačního objektu a předmětů pro kulturu volného času; nové generace dělnické třídy však i v těchto směrech uplatňují a uskutečňují vysoké spotřební nároky. Podstatné a pro socialistický vývoj charakteristické je i to, že v zásadě zmizely typické dělnické čtvrti jako uzavřené sociální enklávy, že byla odstraněna prostorová segregace, která měla hluboké důsledky pro celý další život dělnických dětí.

Hodnocení dosažené životní úrovně se u dělníků stále vyznačuje větší skromností, tj. i při relativně nižším standardu dělníci vykazují větší subjektivní spokojenost s úrovní saturace hmotných potřeb. V průběhu životního cyklu se přitom úroveň spokojenosti dělnické rodiny výrazně nemění. Neprojevují se u ní znatelné momenty napětí, které zjišťujeme u jiných sociálních skupin, na druhou stranu však určité nepříznivé podmínky působí u dělnické rodiny po delší časový úsek. V pořadí podle míry naplnění jednotlivých okruhů potřeb se dělníci neliší od jiných skupin: na prvním místě je stravování, dále odívání, zařízení bytu, bydlení a doprava. Naproti tomu v potřebách kulturních a rekreačních mají dělníci pocit menšího uspokojení než příslušníci jiných sociálních skupin [Kresánek 1974]. Tato empirická zjištění nasvědčují výrazným změnám ve vědomí dělnické třídy, které je v podmínkách vytvořených socialistickými přeměnami schopno rychlé reorientace potřeb do oblasti rozvoje osobnosti.

4. Vztahy uvnitř rodiny

Rodinné vztahy jsou utvářeny působením řady společenských činitelů, z nichž nejvýznamnějším je povaha práce, kterou manželé vykonávají. Dělnická rodina je v tomto ohledu určována pracovními požadavky dělnického povolání: specifickými nároky dělnické pracovní doby (časné vstávání, práce na směny), převažující fyzickou zátěží, stereotypem pracovních operací (zejména u zaměstnaných žen). Rodinné vztahy se rovněž utvářejí na určité úrovni ekonomického zajištění rodiny, jejich podoba přímo či nepřímo odráží dosažený hmotný standard.

V homogamních rodinách se specifika dělnického povolání obou partnerů vzájemně posiluje: časné ranní cesty s dítětem do jeslí či mateřské školy, osamělé snídane školních dětí, obtížné zařizování pochůzek a nákupů v době pracovních přestávek či při pracovní době, obtížnější zvládnutí problémů rodinného života při střídavých směnách, kterým nejsou v potřebné míře přizpůsobeny obchody a služby. V heterogamních rodinách se některé z těchto momentů utlumí, do popředí však mohou vystupovat jiné problémy, které ve své krajní podobě někdy vedou k faktickému rozpadu manželství a k rozvodu.(4)

(3) V roce 1959 byla vybavenost domácností dělníků a zaměstnanců zhruba stejná v nábytkovém vybavení kuchyně a ložnice a ve vlastnictví rozhlasového přijímače, pračky nebo motocyklu; značné rozdíly však byly již pokud šlo o dispozici zařízeného obývacího pokoje (31 % u dělníků, 60 % u zaměstnanců), vysavače (15 % a 40 %), chladničky (6 % a 13 %) či plynového nebo elektrického sporáku (15 % a 29 %). Všechny tyto rozdíly jsou už v podstatě setřeny, ponecháme-li ovšem stranou

kvalitu jednotlivých předmětů z hlediska nákladů pořízení a průměrné doby používání [viz Mikrocensus 1958].

(4) Některé výzkumy ukazují, že rozvody v dělnických rodinách zřídka navrhuje muž-dělník, daleko častěji žena-úřednice či zaměstnankyně, což odpovídá typu dělnického manželství, jehož zastoupení se v mladších věkových skupinách zvyšuje [Prokopec, Schüller, Dytrych 1976].

Z problémových situací jmenujme alespoň různé časové nároky odlišných povolání, přesah pracovní činnosti do rodinného prostředí u části duševně pracujících, nároky společenské a politické aktivity, protiklad duševní a fyzické únavy po práci a z toho vyplývající latentní konflikt činností ve volném čase apod.

Do určité, byť klesající míry v naší společnosti přetrvávají sociálně podmíněné, diferencované životní podmínky jednotlivých společenských skupin, které se odrážejí ve vědomí a promítají se do životních názorů, postojů a do spokojenosti s různými životními oblastmi. Výsledky výzkumů ukazují, že dělnická populace a zvláště skupina dělnic nejvýznamněji ze všech sociálních kategorií pocituje např. nedostatky v zásobování (nevyhovující obchodní síť, zdlouhavost nákupů). Dělnice na rozdíl od pracovníků v zaměstnaneckých profesích nepocítují tak výrazně životní shon a tempo jako zdroj konfliktních situací v rodině, nekladou takové požadavky na zkrácení pracovní doby, nestěžují si tolik na nedostatek času k výchově dětí, ale poukazují spíše na materiální otázky, na problémy hromadného stravování, na obtížnost dojíždky.

Vysokou váhu má v dělnické rodině dělba rodinných funkcí a rolí. Ukazuje se, že tradiční dělba činností je v dělnických rodinách zdrojem trvalejšího napětí a promítá se výrazně do časového programu zaměstnané ženy [Prokopec, Mikšík 1977]. Dělnice ze všech společenských skupin nejčastěji postrádají pomoc manžela i ostatních členů domácnosti, přičemž rozsah domácích prací je u nich značně široký. Na druhé straně se ukazuje, že požadavky „druhé směny“ plní snadněji než skupina pracovníků nemanuálních profesí. Do dělby rodinných činností zasahuje také způsob využívání služeb. Naznačili jsme již, že dělnické rodiny využívají všech služeb ulehčujících chod domácnosti méně často než rodiny zaměstnanecké a spoléhají především na vlastní síly. Svou roli tu dosud hraje určitá nákladnost služeb, jejich špatná dostupnost z malých obcí, ale i tradice hospodářské soběstačnosti rodiny. Z těchto i dalších výzkumných dat se zdá, že v dělnické rodině se přes rozsáhlý homogenizační pohyb v sociálně třídní struktuře stále uplatňuje tradiční rozvrh rodinných činností s rozhodujícím podílem ženy na domácích pracích.

Pro dělbu rodinných rolí má značný význam i vztah k širšímu příbuzenstvu. Mladá dělnická rodina se uvolňuje od svazku s rodiči relativně nejdříve a nejtrvaleji. To má důsledky jednak pro přerozdělování materiálních prostředků mezi generacemi, jednak pro péči o děti a domácnost. Soustavná pomoc babiček a dědečků je v dělnických rodinách méně častá, což má svoji příčinu i v jejich relativním mládí. Dělnická rodina situaci řeší buď tradičně odchodem ženy do domácnosti, nebo umístěním dětí do jeslí a mateřských škol. V dělnických rodinách se však stále setkáváme s určitým nedocenením předškolní výchovy, jež sice postupně mizí, přesto však nelze jeho váhu podceňovat. Životnost představy, že žena má být v domácnosti a starat se o výchovu dětí, se projevuje do určité míry především mezi dělníky-muži. Na druhé straně právě mezi dělnickými ženami můžeme vysledovat největší zájem o umístění dětí do předškolního zařízení již od nejútlejšího věku dítěte. Individuální výchově tak dávají v dělnických rodinách přednost spíše muži než ženy. Podnětem k zamyšlení zůstává skutečnost, že dělnické rodiny a zvláště dělnice jsou relativně nejvíce postiženy nedostatkem místa v jeslích a mateřských školách. Zájem o využití těchto služeb, společně s ochotou zapojit se opět do pracovní činnosti, představuje určitou rezervu pracovních sil a stál by za bližší prozkoumání. Musíme si ovšem uvědomit, že zájem o navázání pracovní činnosti je u velké části dělnic veden snahou vyřešit obtížnou materiální situaci

rodiny, přičemž naráží na nižší atraktivitu ženské dělnické práce. To se promítá, jak ukazují některé výzkumy, i v relativně nižší spokojenosti dělnic se zaměstnáním. Zde se jako důležitý faktor ukazuje kvalifikace, s jejímž růstem se posunuje místo práce v žebříčku hodnot a stoupá i míra spokojenosti.

Celospolečensky podmíněné charakteristiky rodinného života se dotýkají také osobnosti jednotlivých členů dělnické rodiny. O rozsahu těchto proměn můžeme na základě existujících údajů poskytnout pouze hrubý obraz. Tak například se ukazuje, že v rodinách zaměstnaných žen vede spojení pracovní činnosti a péče o domácnost k určitým změnám ve formách kontaktu s okolím. Náročnější situace vyžaduje cílevědomé a obezřetné jednání, posiluje se smysl pro odpovědnost. Na druhé straně spojení mateřské a hospodářské funkce ženy v konkrétních podmínkách práce a využívání služeb představuje značné vypětí nejen pro zaměstnanou matku, ale pro celou rodinu. Uvědomíme-li si, že péče o domácnost je v dělnické rodině svým způsobem pokračováním monotónní, rutinní, drobné manuální práce, která je dosud pro většinu ženských dělnických profesí typická, je otázka vztahu pracovních a mimopracovních činností členů dělnické rodiny důležitá z mnoha hledisek, především v ohledu utváření osobnosti rodičů a dětí a formování způsobu života. Napětí, které vystává v souvislosti s plněním řady různých úkolů v zaměstnání i doma může vést k pocitům osobního neuspokojení a v každodenním chování se zprostředkovaně přenášet na všechny členy rodiny, zvláště na děti.

Děti hrají v tomto poli v dělnických rodinách klíčovou roli: s nimi se spojují starosti o uspokojení zvýšených materiálních i časových potřeb, péče o děti může dočasně znevýhodňovat oba partnery v zaměstnání oproti osobám, které o děti nepečují. Pokud k většímu počtu dětí, častému v dělnických rodinách, přistupuje méně honorované zaměstnání a obtíže s jejich umístěním v jeslích či mateřské škole, je možné očekávat zvýšenou pravděpodobnost vzniku různých problémů. Je však třeba brát v úvahu, že mnohé údaje v sobě nesou zjednodušující pečeti statistické optiky. Situace dělnických rodin se může v daných ukazatelích jevit jako nepříznivá jen z hlediska charakteristik průměru. Podíváme-li se na rozložení údajů podle věkových kohort a představíme-li si zjednodušeně sled věkových kohort jako simulaci individuálního životního cyklu, můžeme říci, že charakteristiky dělnic nevykazují výkyvy v průběhu životního cyklu a nejsou zdrojem náhlých, frustrujících změn. U skupin nemanuálních pracovníků se setkáváme s výraznými výkyvy, které naznačují různě časované krizové životní momenty těchto skupin [Prokopec, Mikšík 1977]. Pro dělnické rodiny je oproti tomu charakteristická dlouhodobá stabilita životních projevů a psychických reakcí, odrážející se v ustálených a relativně pevných vzorech rodinného chování, které usnadňují vývoj dítěte. Tato stabilita na druhé straně představuje adaptaci na řadu obtíží, které život každé rodiny poznamenávají.

* * *

Tak jako je dělnická třída jádrem sociální struktury socialistické společnosti, je i dělnická rodina nosnou složkou její rodinné struktury, a to jak kvantitativně, tak kvalitativně. Socialistický vývoj podstatně modifikoval všechny životní podmínky a funkce dělnické rodiny: její materiální situace se dostala na vysokou úroveň a otevřely se nové okruhy náročných potřeb; byla odstraněna sociální, kulturní i prostorová uzavřenost dělnické rodiny, která se stala významnou reprodukční základnou socialistické inteligence; život dělnické rodiny je založen na jasných sociálních jistotách a životních perspekti-

vách. Přeměny dělnické rodiny jsou přitom součástí procesu sociální restruktury a homogenizace socialistické společnosti, tj. její specifické problémy se stávají problémy celospolečenskými, a naopak, problémy rodinné struktury jako celku jsou nutně v první řadě problémy dělnické rodiny. Její další analýza se těžko může pohybovat v obecné rovině. Život každé další generace dělnických dětí nebo mladých dělníků zakládajících rodinu vychází z odlišných podmínek, podle nichž se formují i specifické potřeby, požadavky a očekávání, a tím i nová napětí mezi potřebami a možnostmi jejich naplnění. Kumulovaná zkušenost minulých generací je v mnohém cenným vodítkem, řešení některých nových problémů je však možné pouze v nejužší vazbě rodiny a společnosti. Z toho plyne i důležitost intenzivního výzkumu rodiny v socialistické společnosti, diferencovaného jak z hlediska sociálního, tak z hlediska generačního.

Literatura

- Bláha I. A.: *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha, Orbis 1937.
 Booth, Ch.: *Life and Labour of the People in London*. London, Macmillan 1903.
 Halbwachs, M.: *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières*. Paris, Alcan 1933.
 Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. Sociologický časopis 1979, č. 1.
 Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa. Vývoj, data, srovnání*. Praha, Horizont 1978.
 Krejčí, J.: *Důchodové rozvrstvení*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947.
 Kresánek, J. — Bauerová, E. — Fronková, V. — Švaralová, M.: *Vplyv vzdelania na štrukturálne zmeny vo vývoji potrieb*. Bratislava, VÚŽÚ 1974.
 Prokopč, J. — Mikšík, O.: *Psychická záťaž zamestnaných žien-matek*. Praha, VÚP 1977.
 Prokopč, J. — Schüller, V. — Dytrych, Z.: *Terénne štúdie pražské rozvodovosti — 1975*. Praha, VÚP 1976.
 Rowntree, B. S.: *Poverty. A Study of Town Life*. London, Macmillan 1902.
 Uhlíř, F.: *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha, Státní nakladatelství 1947.
 Večerník, J.: *Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu*. Demografie, 1977, č. 2.
 Výzkum *O rodině a přátelství*. Praha, ÚVVM ČSAV 1971.
 Výzkum *Rodina a děti*. Praha, KVVM FSÚ 1977.
 Zahradníček, O.: *Příjmy a výdaje obyvatelstva v roce 1947 v zemích českých*. Statistický zpravodaj 1950, č. 7.

Я. Гартл - И. Вечерник. Преобразования рабочей семьи в социалистической Чехословакии

Социальная динамика развития рабочей семьи является точкой пересечения двух типов сложных изменений: развития социально-классовой структуры и преобразований внутренней структуры семьи и характеристик ее жизненного цикла. В процессе классового изменения структуры общества была преодолена социальная замкнутость рабочей семьи, в которой на основе супружеской гетерогамии, постоянных сдвигов и повышения уровня образования все чаще наблюдается перемещение различных видов социальной среды. По размерам, по числу детей и по главным характеристикам отдельных этапов жизненного цикла рабочая семья сохраняет свое особое место среди семей служащих и крестьянских семей. Однако, в процессе социалистического развития происходит интенсивный процесс гомогенизации.

Жизненный уровень рабочих семей повысился как в абсолютных показателях, так и в отношении к семьям, относящимся к категориям служащих. Однако, их доходы остаются ниже средних доходов всех слоев общества, что объясняется более низкими трудовыми доходами и менее выгодным соотношением между работающими членами семьи и иждивенцами. Однако, по основным материальным условиям жизни уровень рабочих семей и семей служащих сближается. Бюджет рабочей семьи в растущей мере включает удовлетворение таких потребностей, которые требуют больших затрат. К числу наименее удовлетворяемых пока относятся потребности, связанные с культурной жизнью и с отдыхом во время отпусков.

В отношениях внутри рабочей семьи до сих пор еще имеют место элементы патриархальной модели, что ведет к перегрузке женщин, к появлению проблем в воспитании детей и т. п. Наоборот, для рабочих характерна длительная стабильность жизненных потребностей и прочие образцы поведения в семье, облегчающие развитие ребенка. Рабочая семья переживает процесс комплексных изменений, являющихся интегральной составной частью формирования социально одродного социалистического общества.

Summary

J. Hartl—J. Večerník: Transformations of the working Class Family in the Socialist Czechoslovakia

The social dynamics of the working class family represents a point of intersection between the operation of two types of complex change: the development of socio-class structure and the transformations affecting the family in its inner structure and life cycle characteristics. With the process of society's class restructuration, the working class family has ceased to function as a socially closed unit, and displays — due to marital heterogamy, mobility shifts and educational advances — an ever increasing degree of fusion of different social environments. With regard to size, number of children and the principal characteristics of individual stages of the life cycle, the working class family retains a special position compared to clerical and farmers' families. Nevertheless in the process of socialist development, an intensive process of homogenization is going on.

The living standard of workers' families has recorded considerable improvement both in absolute terms and in relation to other occupational categories with an income bracket not exceeding the social average due to lower salaries accruing from employment and the less favourable proportion between economically active and dependent members. In the basic material conditions of life, differences between workers' families and employee's families have nevertheless been levelled out. The household budget of workers' families saturates increasingly more challenging demands. So far culture and recreation seem to represent areas requiring a higher degree of saturation.

The relational pattern characterizing the inner functioning of the working class family still reflects certain features symptomatic of the patriarchal model — this leads to the excessive burdening of women with different duties and obligations, problems affecting the education of children, etc. On the other hand, workers' families display long-term stability and well-established models of family behaviour — a factor conducive to the child's development. Working class families in Czechoslovakia are undergoing a process of comprehensive transformation, which is an integral component of the formation of a socially homogeneous socialist society.